

КОМАНДНІ КАДРИ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ 1918–1919 рр.

Проаналізовано вишкіл командних кадрів Сухопутних військ Галицької армії у період українсько-польської війни 1918–1919 років, узагальнено діяльність тогочасних старшинських шкіл.

Ключові слова: українсько-польська війна, командні кадри, Галицька армія, старшинські школи.

Reading of commands of Land forces of the Galician army is analyzed in a period of Ukrainian-Polish war of 1918-1919, generalized activity of schools of petty officers of that time.

Key words: Ukrainian-Polish war, commands of Land forces, Galician army, schools of petty officers.

Історія збройних національно-визвольних змагань за незалежність України за участю Галицької армії у подальшому засвідчила високі морально-бойові якості командного складу Сухопутних військ й особливо його національну свідомість. Водночас слід відзначити, що вітчизняна історіографія ще не приділяє належної уваги цій проблемі. На відміну від Російської Федерації, де щороку виходять десятки монографій, присвячених офіцерському корпусу всіх часів, біографічні збірники офіцерів і генералів, зокрема Білої армії та ін., в Україні ще немає глибоких досліджень, присвячених проблемі командирських кадрів українських армій Центральної Ради, Гетьманату, УНР, ЗУНР. Хоча за останній час з'явилося чимало праць з військової історії України вітчизняних авторів: Л. Дециньського, О. Лисенка, О. Реєнта, М. Литвина, К. Науменка, Л. Кривизюка, Я. Тинченка, В. Голубка, О. Сідака та ін., але вказана проблематика висвітлена в них лише епізодично.

Метою автора статті було висвітлити становлення командних кадрів у Сухопутних військах Галицької

Ткачук Павло Петрович, кандидат історичних наук, доцент, Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету “Львівська політехніка”, м. Львів.

армії і розглянути, як функціонували тогочасні старшинські школи.

Перша половина ХХ ст. стала для українського народу періодом довготривалої напруженої боротьби за незалежність і соборність України. Одна з її пам'ятних сторінок – утворення в результаті Першолистопадового 1918 р. повстання у Львові й Східній Галичині незалежної Західноукраїнської Народної Республіки та дев'ятимісячне збройне протистояння молоді Галицької армії агресії з боку Польщі.

Вже з перших днів свого існування Українська держава була втягнута у кровопролитну війну, тому створення власної армії стало одним із найважливіших завдань військово-політичного керівництва ЗУНР. Військове будівництво, насамперед формування збройних сил республіки, проходило у надзвичайно складній ситуації. Оголошена в середині листопада мобілізація придатних до служби чоловіків 1883–1900 рр. народження і старшин-українців австрійської армії не змогла задовольнити потребу у вояках. Мобілізаційні можливості краю виявилися досить обмеженими внаслідок перебування сотень тисяч українців у лавах збройних сил Австро-Угорщини, більше 100 тис. осіб перебувало в російському та італійському полоні. Відтак, за підрахунками львівського історика Миколи Литвина, чисельність Галицької армії не відповідала загально-європейським нормам – 8–10% відносно кількості населення воюючої держави (до речі, в СРСР у роки Другої світової війни цей відсоток становив 16,2). Тому з “планових” 320–400 тис. вояків у бойових лавах Галицької армії нараховувалося лише 100 тис., що становило близько 4% населення регіону [1].

У ході військового будівництва проблемою стало те, що бракувало передусім вищого командного складу, зокрема генералів, офіцерів Генерального штабу, тобто військовиків з вищою військовою освітою та досвідом командування військами, а також старшин. Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС) на чолі з полковником Дмитром Вітовським та його Персональний відділ, яким керував досвідчений фронтовик сотник

В. Панчак (з травня 1919 р. – отаман С. Шухевич), уживали всіх заходів для укомплектування командним складом Сухопутні війська Галицької армії. Насамперед вони намагалися залучити на службу українських старшин. З цією метою був виданий наказ від 16 листопада про їх поголовну мобілізацію на території ЗУНР. Розпорядженням полковника Д. Вітовського 15 грудня 1918 р. всі старшини, підстаршини і стрільці отримували звання на ступінь вищі, ніж ті, що мали в австрійській армії. На відміну від Центральної Ради в Наддніпрянщині, яка ліквідувала старшинські звання, що завдало великої шкоди як військовому будівництву, так і діяльності української армії, ДСВС з перших днів військового будівництва запровадив схвалені Національною Радою старшинські звання: для молодших старшин – хорунжий, четар, поручник, сотник; для вищих старшин – отаман, підполковник, полковник і для генералів – генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник [2].

Термін служби у званні, після якого надавалося право на підвищення у період війни, становив: для хорунжого – 6 місяців, четаря, поручника – 2 роки, сотника – 3 роки, отамана, підполковника – рік. За особливі заслуги на фронті наступне військове звання надавалося достроково. Право присвоювати старшинські звання хорунжого і четаря було у повноваженні командирів частин і Окружних військових команд. Наступні звання, як і звання старшинських шкіл, присвоював ДСВС за представленням командирів полків, бригад, окремих частин і корпусів. Відповідно було впроваджено військові відзнаки та грошові оклади щомісячно, зокрема, хорунжому – 200, поручнику – 300, полковнику – 560 корон. Передбачалася виплата пенсій і допомоги для старшинських сімей [3].

Усі ці заходи сприяли, але не вирішували проблему укомплектування Сухопутних військ Галицької армії власними командирськими кадрами. Визначний військовий історик, колишній старшина Галицької армії Лев Шанковський у своїй фундаментальній праці “Українська Галицька Армія” слушно зауважував, що армія, яка складалася навесні 1919 р. з 12 піхотних,

однієї гірської та однієї кінної бригад відповідно з артилерійськими полками у кожній, повинна була мати згідно зі штатом 50 генералів, 125 професійних старшин Генерального штабу, 6250 старшин, зокрема у бойових формаціях – 4160. Реально ж у війську було вісім генералів (з них лише троє галичан), 18 професійних старшин Генерального штабу (галичан – двоє) і 1412 старшин у бойових формаціях. Таким чином, частка старшин становила всього 4,3% (а у фронтових частинах 2,4%), тоді як у німецькій армії вона становила 16,7%, а у польській – 7% у фронтових формаціях [4].

Потужним резервом старшин для Галицької армії були українські військовики, які перебували в італійському полоні. За завданням уряду ЗУНР в Італію виїхала спеціальна місія на чолі з отаманом Петром Франком (сином Каменяра), яка виявила в таборах близько 40 тисяч вояків, серед них була вагома частка старшин-галичан, які висловили бажання виїхати на батьківщину й взяти участь у збройній боротьбі за незалежність. Але Італія (як засновниця Антанти) не лише не визнала ЗУНР, але й фактично була союзником Польщі. Лише невелика частка вояків через Українську Збірну Станіцію у Відні ешелонами повернулася в Галичину й поповнила українське військо командирами, здебільшого нижньої ланки.

У цій ситуації військове міністерство ухвалило рішення утворити систему навчальних закладів у структурах Окружних військових команд, на які згідно з наказом ДСВС від 13 листопада 1918 р. серед інших було покладено завдання підготовки старшинських і підстаршинських кадрів різних типів зброї. Упродовж другої половини листопада полковник Д. Вітовський відвідав майже всі військові округи і в Золочеві, Станіславі, Коломиї провів наради з їх командуванням щодо заснування піхотних і артилерійських старшинських шкіл та організації їх діяльності.

Таким чином, у січні 1919 р. почали функціонувати перші старшинські школи Галицької армії: піхотні – у Золочеві (на базі 1-го корпусу), Коломиї (2-го корпусу) і Самборі (3-го корпусу). Водночас у Станіславі засновано артилерійську старшинську школу. Вони підлягали

Персональному відділу Державного Секретаріату Військових Справ, який опрацьовував законодавчо-правові акти організації та діяльності старшинських шкіл. У питаннях внутрішньої та гарнізонної служби, а також матеріально-технічного забезпечення школи тісно взаємодіяли з комендантами Окружних військових команд.

Згідно з розпорядженнями ДСВС зразком для організації та діяльності старшинських шкіл Галицької армії служили подібні школи Сухопутних військ австрійської армії воєнного часу з тримісячним терміном навчання. Вони укомплекто-увалися здебільшого відрядженими з фронтових частин підстаршинами і стрільцями віком 18–24 роки з освітою не менш як шість класів гімназії. Зазвичай підстаршини-фронтовики складали дві третини особового складу школи. Середня чисельність курсантів – близько 100 осіб, які складали три навчальних чети на чолі із вишкільними старшинами. Посади комендантів і викладачів займали досвідчені фахівці, старшини з фронтовим досвідом. До навчальної програми включалися теоретичні предмети і практичні заняття з матеріальної частини зброї (гвинтівка, кулемет, гранатомет, гармата), тактики, воєнної топографії, фортифікації, статутів та ін. Школа давала знання з теорії і практики командування в обсязі командира чети і сотні. За слушним висновком колишнього начальника штабу Самбірської піхотної старшинської школи С.Т.Кульчицького, вони були “добірною і елітарною частиною залоги в місцях свого постю, виразником Українського Війська, Влади і Правопорядку”, а їх слухачі – “інтелігентні, ідейні юнаки з великим почуттям обов’язку і карності” [5].

Однією з перших розпочала діяльність Старшинська піхотна школа у Золочеві під командуванням досвідченого старшини австрійської армії отамана (майора) Йосафата Фешука. Вона розмістилася в казармах колишнього 35-го австрійського піхотного полку, а для теоретичних занять використовувала приміщення міської школи. Особовий склад школи становили викладачі, вишкільні командири та 100 курсантів – три навчальних чети. Серед них було

28 вояків із легіону Українських січових стрільців, а також кілька студентів з університетів Києва і Харкова, зокрема В. Руденко, І. Ткаченко та ін. Поряд із навчанням школу залучали до виконання бойових завдань на фронті. Половина курсантів взагалі залишились у квітні 1919 р. на фронті, де вони отримали військові звання хорунжих без випускних іспитів. Із лав школи вийшли відомі політичні діячі і науковці І. Сірко, М. Островерха, С. Терлецький, Д. Микитюк [6].

Старшинська школа у прифронтовому Самборі була створена на початку лютого 1919 р. на чолі з четарем Д. Кульчицьким. Як згадував її колишній викладач поручник М. Хронов'ят, вона мала 88 курсантів, здебільшого підстаршин австрійської армії та легіону УСС. Наряду з ними вперше були прийняті добровольці – юнаки, що пройшли перший рекрутський вишкіл, вихідці з Самбірщини і Дрогобиччини. Щоденні навчання тривали по 12 годин, до того ж школу залучали до виконання бойових завдань. Проте перевірка теоретичних знань і практичних навичок у квітні 1919 р. виявила добрий вишкіл особового складу. Але травневий наступ поляків не дозволив завершити курс навчання. Школа відходила з боями, а наприкінці травня її особовий склад було розподілено до куренів 8-ї Самбірської бригади з підвищенням військових звань на один ступінь. Зрештою, чимало з них отримали старшинські звання вже у червневій Чортківській операції Галицької армії [7].

У більш сприятливих умовах діяла Старшинська піхотна школа в Коломиї на чолі з сотником австрійської армії чехом Францем Рімалем. Вона розмістилася у великому будинку польського гімнастичного товариства “Сокил”, мала пристійні побутові умови для навчань, була взірцевою як в організації навчального процесу, так і у внутрішньому порядку й прикрашала гарнізон міста. Викладачі й коменданти навчальних чет упродовж трьох місяців підготували армії 120 командирів, які показали на випускних іспитах високі результати підготовки й отримали призначення у частини Третього корпусу Галицької армії. Другий набір – 100 слухачів школи – навчався лише два тижні: в результаті наступу румунів

на Покуття і путчу поляків у місті школа відступила до наддністрянського Нижнева і була захищена як підрозділ до 14-ї бригади корпусу [8].

Водночас на початку 1919 р. засновано Стрийську артилерійську старшинську школу, яку вже у січні передислоковано в Станіслав, де вона зайняла казарми колишнього австрійського 33-го полку польової артилерії. Школа отримала добру матеріально-технічну базу для навчального процесу, достатню кількість гармат і коней. Першим її комендантом був призначений досвідчений артилерійський командир отаман Северин Лещій, а коли його перевели у відділ артилерії ДСВС, школу очолив сотник Іван Сітницький.

Чотиримісячна програма навчання у школі включала матеріальну частину артилерії, внутрішню і зовнішню балістику, правила стрільби з відкритих і закритих вогневих позицій, тактику, воєнну топографію, фортифікацію та ін. Чимало часу було відведено на догляд за кіннями, виїздки, діяльність кінної артилерії в бою. Перший набір складала 44 курсанти, відряджені з фронтових артилерійських частин, з відповідною освітою. Викладачами, вишкільними старшинами були українці, яким доводилося користуватися підручниками і статутами на німецькій мові й використовувати відповідну термінологію. Але виклад і пояснення велися українською. Серед слухачів набору був Володимир Кубійович, згодом визначний історик, головний редактор десяти томної Української енциклопедії, у роки Другої світової війни – голова Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії.

У зв'язку із загальним наступом польських військ у травні 1919 р. випуск курсантів школи не відбувся. Вона ввійшла бойовою одиницею до складу 3-го гарматного полку сотника Ю. Шепаровича Бережанської бригади Галицької армії, де більшість курсантів отримала звання хорунжих і призначення на командирські посади [9]. До складу навчальних закладів Сухопутних військ Галицької армії входила також створена у лютому 1919 р. у Станіславі Старшинська школа зв'язку (її ще називали Звідомного полку), яка готувала фахівців телеграфного і телефонного зв'язку. Під командуванням

сотника інженера Лева Шепаровича в школі навчалися 60 курсантів, які засвоювали роботу на телеграфних апаратах різних моделей, прокладання телефонних ліній і порядок забезпечення зв'язку в різних видах бою, ремонт апаратури, виготовлення сухих батарей та ін. Наприкінці липня 1919 р. школа відступила з військами за Збруч, там і відбувся перший випуск її 50 старшин, яких було розподілено на посади в полки і бригади [10].

Таким чином, старшинські школи Сухопутних військ Галицької армії, незважаючи на складні обставини війни і нетривалий час існування, зробили помітний внесок у підготовку власних командних кадрів. Згідно з підрахунками С. Кульчицького, їх закінчили 440 курсантів, з них 180 внаслідок воєнних обставин були достроково відряджені у війська. Найбільше старшин підготували старшинські школи Золочева – 95, Самбора – 87, Коломиї – 78. Власне, вони суттєво поповнили старшинський склад у бойових формаціях (загалом 1412 осіб). Їх частка становила 31,2% [11].

Зважаючи на те, що старшинські школи готували командирів молодшої ланки, переважна більшість яких обійняли посади командирів чет, слід визнати, що вони не могли стати головним джерелом укомплектування армії, яка майже всю війну переживала нестачу старшин, досвідчених командирів, особливо генералітету, досвідчених штабних старшин.

Слід відзначити, що система створення короткострокових командирських шкіл або курсів була характерною для новоутворених країн і армій, яким доводилося вести збройну боротьбу. Зокрема, таким чином готувалися командні кадри в більшовицькій Росії у роки громадянської війни 1918–1921 рр. У битвах проти білих армій Колчака, Денікіна, Юденіча та незалежної України кількомільйонна Червона Армія використала колишнє офіцерство і генералітет царської армії, але вони не могли становити основу командного складу військ більшовицької Росії.

У своїй фундаментальній тритомній праці “Як озброювалася революція” колишній голова Реввійськради республіки Л. Троцький відзначав, що проблема командирських кадрів була найболіснішим

питанням у ході військового будівництва. Найбільш радикальним заходом стала організація великої мережі 4–5-місячних командирських курсів, до яких відряджались насамперед унтер-офіцери колишньої царської армії з фронтовим досвідом [12].

Відтак, восени 1918 р. у Червоній Армії розгорнулося утворення мереж командирських курсів. У січні 1919 р. діяло 63 курси, в яких навчалося 13180 курсантів, а вже у вересні їх стало 109 (21749 курсантів). Всього ж за роки війни було створено і діяло 150 командирських курсів, у тому числі: піхотних – 67, кіннотних – 17, артилерійських – 13, кулеметних – 3, інженерних – 8, інших – 42, в яких було підготовлено 50 тисяч червоних командирів [13].

Колішній командувач Українським фронтом Червоної Армії 1919 р. В. Антонов-Овсієнко свідчив, що 130 тис. командирів 5-мільйонної Червоної Армії наприкінці громадянської війни 1921 р. складали кадрові офіцери колишньої царської армії, 28% – офіцери військового часу, випускники шкіл прапорщиків у Першу світову війну, коли до них приймали вихідців із робітників, селян, інтелігенції. Решту командирів підготували курси Червоної Армії [14].

Незважаючи на вжиті заходи військового провладу ЗУНР, укомплектувати власними командирськими кадрами Сухопутні сили Галицької армії виявилось непосильним завданням. Показовим прикладом став факт, коли за наказом полковника Д. Вітовського були мобілізовані, поставлені й призначені на командні посади всі українські старшини з колишньої австрійської армії. Однак їх виявилось дуже мало. Адже на 1000 офіцерів цісарського війська часів Першої світової війни припадало лише два українця, тоді як поляків – 27 [15].

За таких обставин ДСВС вирішив за згодою Національної Ради залучати на службу в Галицьку армію офіцерів і генералів колишньої російської, австрійської та наддніпрянської армії, які мали вищу військову освіту, високу кваліфікацію, фронтовий досвід і виявили добровільно щире бажання служити українській справі.

Природним союзником галичан була Наддніпрянська Україна, громадськість якої висловлювала в пресі і зверненнях до галичан готовність допомогти. Зокрема, вже 8 листопада 1918 р. провід Українсько-го Національного Союзу на чолі з В. Винниченком і Н. Шаповалом у зверненні до наддніпрянців наголошував: “Треба допомогти рідній Галичині. Вірні, чесні українські серця мусять озватися... Ідіть в добровольчий корпус оборони Галичини і рятуйте наш П’ємонт” [16].

А вже 11 листопада Дипломатична місія на чолі з О. Назаруком прибула до Києва, де провела переговори з гетьманом П. Скоропадським щодо надання допомоги військом, бойовою технікою і командним складом. Вже у ті дні до Львова, охопленого вуличними боями з поляками, прибув талановитий командир отаман Андрій Долуд (згодом – командир дивізії, генерал-хорунжий Армії УНР) зі своїм Окремим загоном ім. Гонти, який неодноразово відзначався у підльвівських боях. За розпорядженням гетьмана з Одеси в Галичину також передислокувався авіаційний загін із технікою і групою досвідчених летунів – офіцерів російської авіації. Серед них були полковники Б. Губер і Д. Кануков, капітани С. Євський, Ф. Алелюхін (бойовий побратим О. Нестерова), І. Шестаков, підпоручик М. Серіков та інші, які склали поряд із Сухопутними військами ядро нового виду зброї – галицької авіації.

У грудні 1918 р. з Наддніпрянщини прибула група генералів і вищих старшин Генерального штабу, котрі очолили вищі посади Збройних сил ЗУНР, загальною ознакою яких була фундаментальна військова освіта і досвід участі у російсько-японській та Першій світовій війнах.

Варто відзначити, що підготовка командирських кадрів у Росії була на високому рівні і включала три етапи. Перш за все вони проходили підготовку у 29 кадетських корпусах, де навчалися з дванадцяти років одночасно 11 тисяч кадетів. Два з них існували в Україні – Володимирський Київський та Петровський Полтавський. Другий етап підготовки включав навчання у престижних військових або юнкерських училищах

(всього 25). У роки Першої світової війни офіцерів готували 40 шкіл прапорщиків. Крім цього, існував елітний Пажеський корпус, куди приймали дітей не нижче генерал-лейтенанта (його закінчив П. Скоропадський). Вищу освіту, яка давала право на генеральський чин, офіцери здобували у Миколаївській академії Генерального штабу, а також Михайлівській артилерійській та Миколаївській інженерній [17].

Саме такий шлях пройшли запрошені на службу до Галицької армії генерал-майор Михайло Омелянович-Павленко, який очолив Начальну Команду, тобто став головнокомандувачем Галицької армії, генерал Олександр Греков, який замінив його. Генерал Володимир Гембачів незабаром очолив 3-й галицький корпус. Начальником штабу армії став талановитий полковник Генерального штабу Євген Мишківський, який невдовзі розробив план і здійснив реорганізацію армії. Із окремих бойових груп і загонів він створив три корпуси бригадного складу, кожна бригада мала три стрілецьких і один артилерійський полк. Армія своєю чіткою структурою, яка відповідала вимогам маневреної війни, стала в ряд передових європейських, зокрема англійської, армій, що здавна відмовилися від громіздкої багатоступеневої організації: армія–корпус–дивізія–бригада–полк. До речі, ця структура існувала в російській, австрійській, німецькій та інших арміях ще досить довго [18].

Талановитими штабістами були прибулі з Києва полковник М. Какурін, призначений начальником штабу корпусу (згодом генерал, у 1920 р. – помічник командувача Західним фронтом Червоної Армії М. Тухачевського, визначний військовий історик, загинув у більшовицькій тюрмі). Серед інших командирів, які прибули в Галицьку армію, був брат командира, видатний кіннотник, полковник (згодом генерал-поручник) Іван Омелянович-Павленко.

Значний внесок у розвиток галицької артилерії зробив наддніпрянець отаман Кирило Карась, призначений командиром полку. Він неодноразово відзначався у боях і в одному з них загинув [1, 125].

Набагато більше добровольців прибуло з австрійської армії – німців, угорців, чехів, хорватів (близько 90 осіб), які мали належну військову освіту в обсязі училища, дехто – академії, фронтовий досвід і щире бажання служити в Галицькій армії. Насамперед серед них було чимало галицьких німців, які народилися й вирости в середовищі українців. Серед них були львів'яни – полковник А. Шаманек (начальник штабу 2-го корпусу, згодом – армії), підполковник А. Бізанц (командир 7-ї Львівської бригади, в роки Другої світової війни – радник губер-натора дистрикту “Галичина”, полковник абверу, сприяв українцям), капітан Ганс Кох (начальник оперативного відділення корпусу, згодом – у штабі армії), полковник (згодом генерал-хорунжий) А. Вольф (командир 3-ї Бережанської бригади Галицької армії), капітан Р. Фріш (командир 6-го артполку) та інші. 3 грудня 1918 р. вступив у командування бойовою групою “Хирів” Галицької армії підполковник А. Кравс, який згодом став командиром 3-го корпусу, генералом. Загалом у війську служили 40 старшин-німців. Прийшли на службу в українське військо також угорці: полковник, згодом генерал, Г. Ціріц і підполковник Й.П. де Яноші, підполковники – С. Чмелик, чехи А. Виметаль, Ф. Тінкль, К. Долежалъ та інші [4, 76].

Відзначимо, що практика запрошення на службу іноземців у свої молоді армії широко застосовувалася в період національно-визвольних війн 1917–1921 рр. у багатьох країнах. Чи не найбільше командирів-іноземців було в Червоній Армії. А кількість генералів і офіцерів колишньої царської армії, здебільшого мобілізованих на службу в Червону Армію, була величезною. За свідченням сучасного московського військового історика А. Кавтарадзе, у 1918 р. із 130914 командирів 75% складали офіцери і генерали старої російської армії. Щоправда, частка їх поступово зменшувалася і в 1921 р. становила 34% [19].

Насамкінець слід відзначити, що незважаючи на важкі внутрішні й міжнародні обставини, виснажливу збройну боротьбу за незалежність з Польщею, котру потужно підтримувала Антанта (проти українців вела бойові дії 60-тисячна армія генерала Галлера,

сформована й озброєна у Франції і укомплектована вищими французькими командирами, американська повітряна ескадра ім. Костюшка та ін.), Галицька армія впродовж майже дев'яти місяців протистояла могутньому противникові. Її командир-ський корпус склали здебільшого власні командири. Дехто з них, зокрема Мирон Тарнавський, Осип Микитка, стали генеральними командирами корпусів, генерал Віктор Курманович – в. о. військового міністра і начальника штабу армії. За період українсько-польської війни 1918–1919 рр. Персо-нальний відділ підготував більше десятка наказів, якими 3500 старшин підвищено у званнях, з них шість – до генеральського чину.

Отже, на наш погляд, українським історикам належить гідно представити історію створення і діяльність командних кадрів доби Української революції (1917–1921 рр.), оскільки ця проблема потребує ще свого ґрунтовного дослідження.

1. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 109.

2. *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Західноукраїнська Народна Республіка. – Львів: Світ, 1998. – С. 52.

3. Вісник Державного Секретаріату військових Справ. – Станіславів, 1919. – Вип. 5. – 31 січня.

4. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 73–74.

5. *Кульчицький С.* Старшинські школи ГА // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 252–252.

6. *Острроверха М.* Блиски і темряви. – Нью-Йорк, 1966.

7. *Хронов'ят М.* Один курінь / Спогади // Вісті. – Мюнхен, 1968. – Ч. 106–108. – Червень.

8. *Федорів П.* Старшинська школа піхоти УГА в Коломиї // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. III. – Вінніпег, 1966. – С. 146–147.

9. *Кульчицький С.* Старшинські школи артилерії ГА // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 253.

10. *Білинський Р.* Служба зв'язку // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 253.

11. *Кульчицький С.* Зіставлення старшинських шкіл ГА // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). – Т. V. – Вінніпег, 1968. – С. 272а.
12. *Троцький Л.* Как вооружалась революция // На военной работе. –Т. 1. – М., 1923. – С. 163–177.
13. *Молодцыгин М.А.* Красная Армия: рождение и становление. 1917–1920. – М., 1997. – С. 193; *Павловский И.Г.* Сухопутные войска СССР: зарождение, развитие, современность. – М., 1985. – С. 15–16.
14. *Антонов-Овсеенко В.А.* Строительство Красной Армии в революцию. – М., 1923. – С. 31.
15. *Субтельний О.* Україна. Історія. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1992. – С. 323.
16. Нова рада. – 1918. – 8 листопада.
17. *Коляничук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів: Світ, 1995. – С. 8–9.
18. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. – С. 61.
19. *Кавтарадзе А.Г.* Военные специалисты на службе Республике Советов. 1920 гг. – М., 1988. – 347 с.

Надійшла до редколегії 3.04.2007 р.